

V

ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ ТА ВІДТВОРЕННЯ ІСТОРИКО- КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

ОХОРОНА КУЛЬТОВИХ ПAM'ЯТОК ЗА ДОБИ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

Лютнева революція 1917 р. , поклавши край російському царизмові, відкрила можливості для відродження державних, історичних та культурних традицій українського народу. На хвилі загального демократичного та національного піднесення в березні 1917 р. у Києві була утворена Українська Центральна Рада – представницька громадсько-політична організація на чолі з відомим істориком М.С.Грушевським, - яка поставила за мету добиватися від Тимчасового уряду Росії якнайширшої національно-територіальної автономії України.

Зрозуміло, це не могло не позначитися на розвитку організаційних форм пам'яткоохоронного руху. Зокрема, національно свідомі українська інтелігенція утворила ряд нових пам'яткоохоронних товариств та організацій. Провідною серед них став Центральний комітет охорони пам'яток старовини і мистецтва в Україні (ЦКОПСІМУ), який остаточно оформився у Києві в травні 1917 р. і об'єднав у своєму складі відомих учених, громадських та культурних діячів. Вже весною-влітку 1917 р. громадські пам'яткоохоронні товариства і комітети виникли також у Вінниці, Катеринославі, Полтаві, Харкові, Чернігові і т.д.

В деяких губерніях вже весною-влітку 1917 р. при виконках об'єднаних громадських організацій були введені посади комісарів з питань охорони пам'яток історії та культури. Так, в Київській губернії цю посаду в березні 1917 р. обійняв М.Ф.Біляшівський. Вже 9 квітня 1917 р. газета "Нова Рада" надрукувала його програмну статтю "Бережіть рідну старовину", в якій видатний учений і пам'яткоохоронець, громадський діяч особливу увагу загалу привертав до культових пам'яток." Тут, у сфері релігії, - наголошував він, - з великою силою виявився дух народу, його змагання, його надії.. До вас, священики, звертаюся, - продовжував Микола Федотович, бережіть усе, що ще заховалося, що ще не випродане усяким перекупцем, що цілими табунами вештаються по Україні." Таким чином, визначаючи пріоритетні напрями роботи, М.Ф.Біляшівський важливого значення надавав і проблемам охорони культових пам'яток.

З позицій високої відповідальності за їх долю виходив він і в своїй практичній діяльності. Зокрема, 30 березня 1917 р. через газету "Нова Рада" він звернувся до громадськості з закликом повідомляти його про всі небезпеки пам'яткам. Незабаром, в середині квітня 1917 р. М.Ф.Біляшівський взяв участь в роботі Київського спархіального з'їзду. Його делегати схвалили запропоновану ним резолюцію, згідно якої без дозволу пам'яткоохоронців заборонялось продавати,

змінювати вигляд чи знищувати старовинні речі, які знаходились в монастирських та церковних ризницях, церквах та дзвіницях, сторожках чи якихось інших церковних та монастирських помешканнях. Лише з відома і під контролем пам'яткоохоронців могли здійснюватися також перебудови, ремонт і реставрація культових споруд. Окрім того резолюція з'їзду зобов'язувала духовенство надавати пам'яткоохоронцям допомогу у вивченні, виявленні та реєстрації пам'яток культового призначення.¹ Чільне місце питання охорони культових пам'яток зайняли також в діяльності новоутворених пам'яткоохоронних товариств. При цьому необхідно наголосити на тому, що збереження церковної старовини визнавалось як їх важливіше програмне завдання. Так, в статуті ЦКОПСІМУ передбачались заходи по реєстрації, дослідженню, популяризації та охороні усіх без виключення груп пам'яток, що знаходились як в приватній, так і громадській власності.²

Вже на організаційних зборах членів ЦКОПСІМУ, які відбулися 12 травня 1917 р. у Києві, були визначені конкретні заходи по організації охорони визначної пам'ятки архітектури міста – Андріївської церкви. Учасники зборів доручили інженеру-архітектору В.О.Піщанському створити комісію по визначенню основних охоронних робіт в церкві. 18 травня відповідна комісія приступила до роботи.³

Діяльність ЦКОПСІМУ по охороні культових пам'яток стала своєрідним прикладом для розгортання відповідної роботи місцевими пам'яткоохоронними товариствами та комітетами. Принагідно зазначимо, що цьому сприяли і їх тісні організаційні зв'язки з ЦКОПСІМУ та постійні особисті і наукові контакти поціновувачів пам'яток минулого, під час яких піднімалися і важливіші проблеми збереження культових пам'яток. Наприклад, М.Ф.Біляшівський, звертаючись 25 квітня 1917 р. до керуючого справами Чернігівської губернської ученої архівної комісії В.Л.Модзалевського з пропозицією обійняти посаду комісара по охороні пам'яток губернії та "не відкладаючи закласти комітет охорони пам'яток старовини і мистецтва на Чернігівщині", наголошував, що останній мав би взяти "в свої руки охорону як церковних, так і світських пам'яток, мав би право забороняти перебудови й реставрації церков і речей, мав би право затверджувати проекти будови таких церков і т.ін."⁴

Дійсно, після організаційного оформлення в кінці травня 1917 р. комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва на Чернігівщині його

вжили заходів і до організації охорони культових пам'яток губернії. Зокрема, В.Л.Модзалевський, призначений на початку травня 1917 р. комісаром охорони пам'яток Чернігівщини і незабаром обраний ученим секретарем пам'яткоохоронного комітету, відразу звернувся до виконавчого комітету духовенства Чернігівської губернії з пропозицією спільної праці по охороні пам'яток церковної старовини. У листі від 18 травня 1917 р. він, зокрема, привертая увагу членів виконкому до проблем охорони пам'яток в сархіальному древлесховищі, в монастирських та церковних ризницях Чернігівської єпархії.⁵

Незабаром 23 травня 1917 р. В.Л.Модзалевський звернувся з подібним листом також до Чернігівської духовної консисторії. Наголосивши на виключній цінності пам'яток культури, які зберігалися в церквах і монастирях, він просив повідомити його про заходи єпархіального начальства по забезпеченню їх охорони. Згодом В.Л.Модзалевський направив до консисторії свої безумовні пропозиції щодо організації охорони пам'яток єпархіального древлесховища, ризниці Чернігівського монастиря. [6] На актуальності цих пропозицій в липні 1917 р. В.Л.Модзалевський писав також у листі до єпископа Чернігівської єпархії: Ніжинського Пахомія. "Дозволивши собі згадати Вас з проханням, писав він, - увійти до розгляду як загального питання про охорону церковного майна, так і конкретно - ризниці Чернігівського монастиря і розміщеного тимчасово в сархіальному древлесховища."⁷

На жаль, досягти узгодження своїх дій з єпархіальним духовенством Чернігівщини пам'яткоохоронцям Чернігівщини влітку 1917 р. не вдалося. Зокрема, не отримавши без відповіді пропозиція членів комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва Чернігівщини делегувати до його складу представників правління спілки духовенства і мистецтва Чернігівської єпархії. Незважаючи на це, членів комітету збереження історико-культурної спадщини не зменшили своєї уваги до проблеми охорони культових пам'яток. Вони доклали немало зусиль, щоб зацікавити ними діячів науки і культури краю, освітян. З цією метою в травні 1917 р. В.Л.Модзалевський звернувся до правління Чернігівської губернської учительської спілки з листом, в якому висловлював сподівання "знайти співчуття і розуміння необхідності збереження культурної спадщини минулого" серед учителів губернії.⁸

Важливе значення для популяризації завдань охорони культових пам'яток мав також виступ В.Л.Модзалевського в липні 1917 р. перед учасниками губернських учительських курсів в м. Глухіві. Під час цієї мови з циклом лекцій "Пам'ятки церковної старовини як зразок українського мистецтва".

Він залишився поза увагою освічених кіл Глухова. Так, влітку 1917 р. господар мастку Глухова Федор Сидоренко, власник цікавої колекції старовини в Глухові повідомив В.Л.Модзалевського про

стан та найбільш цікаві пам'ятки поміж старовинних церков повіту: в с.Сеньківка та Лемешівка, Троїцької-в Городні, Єдиновірчої - в Добрянці. Він же привернув увагу комісара охорони пам'яток на Чернігівщині до старовинної на престольній плащаниці, яка зберігалася у добрянського заводчика П.П.Добрянського. [9] Таким чином, незважаючи на відсутність підтримки з боку духовенства Чернігівщини, місцеві пам'яткоохоронці доклали немало зусиль до організації належної охорони культових пам'яток краю.

Культові пам'ятки знаходились у колі постійної уваги і з боку членів комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва на Полтавщині. Комітет виник у червні 1917 р. і об'єднав таких відомих науковців, культурних та громадських діячів губернії як К.Мощенко, Л.Падалка, В.Щепотьєв, В.Щербаківський, В.Липинський. При цьому їм вдалося порозумітися з місцевим духовенством української національної орієнтації. Вже влітку 1917 р. його представник протоієрей Ф.Булдовський увійшов до складу комітету і спільно з іншими його членами опікувався проблемами охорони історико-мистецьких скарбів Полтавщини, і в тому числі, культових пам'яток.¹⁰

Влітку 1917 р. у Києві народилася ідея створення Товариства друзів церковної старовини. З ініціативою об'єднання дослідників історико-культурної спадщини церкви в Україні виступила Н.Д.Полонська, на квартирі якої 31 серпня 1917 р. і відбулося перше засідання членів товариства. У ньому взяли також участь О.Глаголев, О.Жураковський, П.Кудрявцев, С.Маслов, П.Свосхотов, В.Сладковцев та ін. Вони обрали тимчасову президію товариства, доручивши їй отримати благословіння намірів товариства з боку митрополита Київського і Галицького. Президія мала підготувати також проект статуту товариства.

Такий проект дійсно незабаром було підготовлено. В ньому передбачалось, що члени товариства друзів церковної старовини будуть здійснювати дослідження широкого кола питань: богослів'я, філософії та історії релігії, церкви, церковних установ, пам'яток літератури, історії та мистецтва. Як зазначалось в пректі статуту товариства, з метою популяризації результатів наукових студій його членів, воно мало влаштовувати виставки, з'їзди, лекції, видавати наукові збірники, брошури, окремі статті. Планувалось також створити бібліотеку, архів та музей товариства.¹¹ Таким чином, програма діяльності товариства була досить змістовною та широкою, передбачала вирішення ряду невідкладних проблем на ниві охорони культових пам'яток України. Важливо і те, що навколо них об'єдналися як світські науковці, так і богослови, які при вирішенні завдань товариства прагнули заручитися підтримкою церкви, її ієрархів.

До цього прагнули і співробітники першого державного органу догляду за історико-культурною спадщиною в Україні - відділу охорони пам'яток Генерального секретарства народної освіти. Його

завідувач М.Ф.Біляшівський у поданому в кінці вересня 1917 р. на затвердження генерального секретаря народної освіти І.М.Стешенка плані роботи відділу підіймав питання, які можна було розв'язати лише за погодженням з органами управління церковним життям в Україні. Зокрема, це стосувалося питання про долю церковних музеїв – церковно-археологічних, церковно-історичних, єпархіальних. “Стан цих музеїв, починаючи, з Київського, - наголошував М.Ф.Біляшівський, - цілком неможливий. Конче потрібна, - пропонував він, - реорганізація в формі з'єднання з іншими місцевими музеями”.¹² Лише за умови тісного співробітництва державних органів, органів церковного управління та науковців можливо було втілити в життя і передбачені в плані заходи по охороні Андріївської церкви у Києві, проведені розкопки на місці Зарубського монастиря біля Трахтомирова на Київщині, організації рестрації культових пам'яток.

Поступово, в міру того, як зміцнювалися позиції Центральної Ради в Україні, зростав авторитет пам'ятоохоронних інституцій, які користувалися її підтримкою, таке співробітництво почало налагоджуватися. Зокрема, до пам'ятоохоронного відділу Генерального секретарства народної освіти за допомогою у вирішенні конкретних проблем охорони культових пам'яток почали звертатися не лише церковні діячі, які виступали за українізацію церкви, а й їх опоненти.¹³

Таким чином практика довела необхідність співробітництва між пам'ятоохоронними та церковними структурами в Україні.

Вже восени 1917 р. намітилися деякі цікаві і перспективні його форми та напрямки. Зокрема, на нараді голів відділів і секцій департаменту мистецтв Генерального секретарства народної освіти, яка відбулася 16 листопада 1917 р., М.Біляшівський як досягнення відділу охорони пам'яток відзначив згоду представників українського духовенства долучитися до справи рестрації культових пам'яток. Переговори про це з ієрархами православної церкви в Україні велися давно, однак до останнього часу, - наголошував він у своєму виступі, - вони не давали конкретних результатів через політичні антипатії зросійщеної частини церковників до Центральної Ради та її виконавчих структур. Ситуація змінилася лише в листопаді 1917 р., коли після проголошення УНР у Києві була утворена Всеукраїнська Православна Рада (ВПЦР), яка взяла курс на автономію православної церкви в Україні.¹⁴ Свідченням визнання ВПЦР актуальності піднятих відділом охорони пам'яток проблем збереження церковної старовини стали рішення Ради від 8 грудня 1917 р. Зокрема, її члени ухвалили звернення до Генерального секретарства народної освіти, в якому висловили подяку співробітникам відділу охорони пам'яток “за захорону церковної старовини Української церкви, а також охорону національного мистецтва в церковному житті.” На засіданні ВПЦР 8-го грудня 1917 р. було також прийнято рішення утворити комісію охорони церковних пам'яток старовини і мистецтва. Характерно, що вона відразу

встановила ділові контакти з ЦКОПСІМУ та відділом охорони пам'яток, делегувавши до їх спільного органу колективного управління – ради – своїх представників дияконів Голика, Мазюкевича, Дурдуківського.¹⁵

Восени 1917 р. намітилася також тенденція до встановлення співробітництва між духовенством та пам'ятоохоронними товариствами і комітетами української національної орієнтації на місцях. Так, на початку листопада 1917 р. голова Чернігівської ради соборного управління протоієрей Єфімов звернувся до комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва на Чернігівщині з проханням надати допомогу в організації охорони соборів Чернігова. В зв'язку з цим 14 листопада 1917 р. секретар комітету В.Л.Модзалевський увійшов до Чернігівської міської управи з пропозицією виставити на нічний час біля соборів озброєні караули. Вже 17 листопада з міської управи надійшло повідомлення про те, що пропозиція В.Л.Модзалевського знайшла підтримку в міському комітеті громадської безпеки, який дав відповідне доручення начальникові гарнізона міста.¹⁶

Тримали під своїм контролем пам'ятоохоронці Чернігівщини і культові пам'ятки повітових міст і містечок, сіл губернії. Так, дізнавшись в жовтні 1917р. про те, що в с.Лукашівка Чернігівського повіту розбиралась старовинна церква, В.Л.Модзалевський звернувся до місцевої поміщиці Г.О.Тризни з проханням встановити догляд за відповідними роботами з тим, щоб передати пам'ятки історії та культури, виявлені в храмі, до музеїв.¹⁷

Загалом же права вищого наукового та адміністративного органу з питань ремонту, перебудови чи знесення культових споруд прибрав відділ охорони пам'яток, який спирався у їх реалізації на авторитетну підтримку ЦКОПСІМУ. Щоправда, відповідні повноваження відділу церковні діячі в Україні визнали не відразу. Відділ був змушений неодноразово звертатися з нагадуванням про необхідність погоджувати з ним питання про долю культових пам'яток до місцевих органів влади, духовних консисторій, церковних причтів. Так, 20 листопада 1917 р. М.Ф.Біляшівський направив відповідного листа до Київського повітового комісара. На початку 1918 р. співробітник відділу К.В.Широцький повідомив про заборону без дозволу пам'ятоохоронців здійснювати ремонт та реставрацію культових пам'яток членів Духовного Собору Києво-Печерської Лаври і т.д.

Зрештою вже в кінці 1917 р. – на початку 1918 р. за відповідними дозволами до відділу охорони пам'яток почали звертатися не лише місцеві органи влади, а й релігійні громади та органи церковного управління.

Неодноразово за допомогою в організації охорони та дослідження культових пам'яток до відділу зверталися діячі науки і культури, пам'ятоохоронці України. Так, 22 листопада 1917 р. художник Д.Льченко привернув увагу М.Ф.Біляшівського до загрозливого стану

Кирилівської церкви у Києві. На початку 1918 р. видатний український художник М.Бойчук виступив з ініціативою дослідження старовинних стін Успенської церкви у Києві, на яких він сподівався віднайти фрески XII ст. За підтримкою своїх намірів він також звернувся до відділу охорони пам'яток.

В свою чергу відділ користувався допомогою громадських пам'яткоохоронців. Зокрема, в жовтні 1917 р. М.Ф.Біляшівський звернувся з проханням з'ясувати долю старовинного іконостасу церкви с.Веприк Гадяцького повіту на Полтавщині до членів місцевого товариства "Просвіта". 30 листопада 1917 р. він надіслав листа інженерові Київського повітового земства М.Д.Дяченкові, в якому просив його зробити обміри старовинної церкви в с.Юрові. Відомий громадський і культурний діяч з Чернігівщини Д.Г.Онацький в листопаді-грудні 1917 р. надав суттєву допомогу співробітникові відділу В.Г.Іщенкові в організації охорони культових пам'яток Глухівського повіту і т.д.¹⁸

Саме громадські об'єднання подвижників збереження історико-культурної спадщини – ЦКОПСІМУ, Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва, Товариство студіювання мистецтв та ін. – в січні-лютому 1918 р., коли столиця УНР була зайнята більшовицькими військами, здійснили детальне обстеження культових пам'яток, які постраждали від варварського бомбардування міста загонами Муравйова. На основі їх висновків вже в березні 1918 р., відразу після повернення до Києва Центральної Ради та відновлення її державних структур, відділ охорони пам'яток приступив до організації можливого за тих умов ремонту пошкоджень храмів Києва. При цьому з підтримкою відповідних заходів виступив уряд УНР, який в квітні 1918 р. виділив, наприклад, кошти на найнеобхідніший ремонт Андріївської церкви у Києві.¹⁹

На жаль, не можна констатувати того очевидного факту, що і після проголошення УНР лідери Української Центральної Ради не змінили свого ставлення до питань релігії і церкви. "Київські керуючі українські кола, - писав С.П.Шелухін, - поставилися до справи Української Церкви і релігії не тільки негативно, а навіть ворожо. М.Грушевський і слухати не хотів, а Винниченко просто глузував."²⁰ Створений на початку 1918 р. в структурі Міністерства внутрішніх справ департамент віросповідань на чолі з колишнім єпископом Никоном Безсоновим не набув авторитету ні серед світських, ні серед духовних кіл в Україні. Відтак, реального впливу на вирішення питань, пов'язаних з релігією і церквою, і в тому числі проблем охорони церковної старовини, він не мав.

В зв'язку з цим зрозумілі ті сподівання на поліпшення стану історико-культурної спадщини, які поціновувачі старовини пов'язували з проектом розробленого на початок 1918 р. у відділі охорони пам'яток першого в Україні пам'яткоохоронного

закону. 11 січня 1918 р. М.Ф.Біляшівський доповів його основні положення на засіданні ради ЦКОПСІМУ та відділу охорони пам'яток. В цілому схваливши проект закону, рада визнала за необхідне доповнити його положеннями про обов'язки місцевих комітетів охорони пам'яток і наукових товариств у збереженні історико-культурної спадщини національних меншин в Україні.²¹ В даному разі мова йшла, перш за все, про культові пам'ятки католицької, іудейської, лютеранської та інших віросповідань, які були поширені переважно серед національних меншин, що проживали в Україні.

Допрацьований з врахуванням висловлених зауважень, прект закону 26 квітня 1918 р. був схвалений радою відділу охорони пам'яток. В ньому визначались умови охорони різних груп пам'яток – археологічних, історичних, архітектурних. Важливе місце відводилось і культовим пам'яткам. "Руїни, замки, вежі, церкви, костьоли, синагоги, дзвіниці, каплиці, будинки й інші забудовання різного призначення, чисю б власністю вони не були, - зазначалось в пректі закону, - не можуть бути як в цілому, так і частково знесені, перебудовані, перероблені і реставровані без дозволу Центрального комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва на Україні чи за дорученням Центрального комітету інших інституцій, як територіальних, так і національних, що мають метою охорону пам'яток" Лише за їх дозволом могли бути знищені, перероблені, реставровані, продані чи обміняні також "пам'ятки старовини, що становлять громадську власність, внутрішнє убранство церков, костьолів, синагог, іконостаси, утварь і т.п." Таким чином передбачалось взяти під догляд і охорону держави як нерухомі, так і рухомі пам'ятки культу.

Безпосереднє відношення до культових пам'яток мала і та стаття проекту, згідно з якою передбачалось встановити контроль держави за вивозом раритетів історії і культури за межі України. "Пам'ятки старовини і мистецтва приватної власності, що мають український національний характер, або відносяться до історії та етнографії України, - наголошувалося в ній, - не можуть бути вивезені поза межі республіки без дозволу центрального комітету охорони пам'яток старовини й мистецтва на Україні."²²

Затвердити вже узгоджений текст проекту першого українського закону про охорону пам'яток культури Центральної Ради, на жаль, не встигла – 29 квітня 1918 р. в результаті державного перевороту, вчиненого П.П.Скоропадським за підтримки командування німецьких окупаційних військ, вона зійшла з політичної арени. Незважаючи на це, доба Центральної Ради, без сумніву, була важливим етапом в розвитку пам'яткоохоронного руху в Україні. По-перше, проблема збереження пам'яток отримала визнання широких кіл громадськості та державних органів як проблема охорони національної історико-культурної спадщини українського народу. По-друге, в Україні виникло ряд громадських

пам'яткоохоронних об'єднань та був утворений перший державний орган охорони пам'яток. По-третє, визначились форми їх взаємодії та основні напрямки роботи.

Стосовно нашої теми дослідження також зазначимо, що лідерами пам'яткоохоронного руху в Україні культові пам'ятки розглядалися як невід'ємна складова загальної національної історико-культурної спадщини українського народу. Відтак, вони одразу стали об'єктом відповідних зусиль як громадських, так і державних

пам'яткоохоронних структур. Таким чином негативне ставлення провідних діячів Центральної Ради до релігії і церкви не мало адекватного впливу на політику її державних органів на пам'яткоохоронній ниві. Тим самим Центральна Рада дала приклад цивілізованого розв'язання проблем охорони церковної старовини – вивела їх за межі впливу політичних та ідеологічних факторів, надавши можливість фахівцям вирішувати питання про долю конкретних пам'яток, враховуючи їх історичну та культурну цінність.

Примітки:

1. Нова Рада. – 1917. – 23 квітня.
2. Центральний державний архів вищих органів влади і управління (далі ЦДАВО) України. – Ф.2581, оп.І, спр. 208. – Арк. 27-29.
3. Нова Рада. – 1917. – 10, 28 вересня.
4. Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (далі ІР НБУ). – Ф.12, № 969. – Арк.1-2.
5. Там само. - № 899.
6. Там само. - № 903, 904.
7. Там само. - № 999.
8. Там само. - № 902.
9. Там само. - № 953.
10. Записки українського наукового товариства дослідження й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині. – Полтава, 1919. – Вип.І. – С.УІІ.
11. ІР НБУ. – Ф.42, ; 280.
12. ЦДАВО України. – Ф. 2581, оп. І, спр.206. – Арк. 3 зв.
13. Нова Рада. – 1917. – 10, 28 вересня; Києвлянин. – 1917. – 21 сентября.
14. ЦДАВО України. – Ф.2581, оп.І, спр. 190. – Арк. 12.
15. Там само. – Спр. 206. – Арк.6,11.
16. ІР НБУ. – Ф.12, №1005, 1006.
17. Там само. - № 964.
18. ЦДАВО України. – Ф. 2581, оп.І, спр.217 – Арк.4,6,76; Спр.220. – Арк.6,17; ІР НБУ. – Ф. 279, № 839.
19. Там само.- Спр. 225. – Арк.18.
20. Цит. За: Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. – Нью-Йорк-Київ, 1990. – Т.- ;. – Ч.І. – С.20.
21. Віляшівський М. Справи українського мистецтва // Шлях. – 1918. - № 1. – С.50; ЦДАВО України. – Ф.2581, оп.І, спр.207. – Арк.9.
22. Там само. – Арк.27-27 зв.

